

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

МИХАЛЬЧЕНКО НАТАЛІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 159.923:37.035.6

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор

Томчук Михайло Іванович,

Національна академія Державної

прикордонної служби України,

професор кафедри теорії та історії держави і права;

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор

Савчин Мирослав Васильович,

Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка,

завідувач кафедри психології;

кандидат психологічних наук, доцент

Співак Любов Миколаївна,

Кам'янець-Подільський державний університет,

доцент кафедри освітніх технологій.

Провідна установа: Інститут психології імені Г.С. Костюка

АПН України, лабораторія психології

особистості імені П.Р. Чамати, м. Київ.

Захист відбудеться “17” січня 2007 р. о 16 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “14” грудня 2006 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Успішне становлення Української держави неможливе без відродження та розвитку національної системи освіти і виховання, без формування у підростаючого покоління високого рівня духовності та патріотизму.

Формування громадянина-патріота можливе не лише на основі створення необхідних зовнішніх, об'єктивних виховних умов, але й з врахуванням індивідуальних, вікових особливостей дітей та молоді, їх здатності до прийняття патріотичних ідей, національних цінностей, прагнень до розбудови держави.

Розвиток національної самосвідомості учнів, виділення серед основних пріоритетів освіти формування у них особистісних якостей громадянина-патріота України становить головну мету гуманізації та гуманітаризації системи освіти, проголошеної Національною програмою „Освіта - Україна XXI століття”, „Концепцією 12-річної середньої загальноосвітньої школи”.

Досягти ефективності в розвитку необхідних патріотичних рис, якостей учнів можна шляхом включення психологічних механізмів рефлексії і, перш за все, патріотичної рефлексії, як здатності особистості до переосмислення свого ставлення до Батьківщини, її історії, державності. Враховуючи те, що рефлексія, на думку психологів Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова, Г.С. Костюка, інших, є одним з найважливіших психологічних новоутворень дітей молодшого шкільного віку, вивчення проблеми її впливу на формування особистості патріота є вельми актуальним науково-практичним завданням.

Формування патріотичної рефлексії особистості пов'язано з осмисленням наукового доробку, який внесли в дослідження загальнотеоретичних і методологічних проблем психології Б.Г.Ананьєв, Р.Бернс, Л.І.Божович, А.Валлон, Д.Б.Ельконін, І.С.Кон, О.М.Леонт'єв, С.Д.Максименко, К.Роджерс та ін., а також з дослідженням проблем національної ідентифікації, духовності особистості у психологічній, філософсько-етичній літературі (М.О.Бердяєв, І.Д.Бех, М.Й. Боришевський, М.С.Грушевський, Ю.Д.Руденко, М.В.Савчин, А.Шопенгауер, В.О.Сухомлинський, К.Д.Ушинський та ін.)

Водночас, аналіз наукових досліджень свідчить про те, що патріотична рефлексія, зокрема в молодшому шкільному віці, не стала предметом спеціального наукового вивчення у психології. Лише в окремих дослідженнях розглядаються деякі питання щодо зазначеної проблеми, зокрема, поняття „національної рефлексії” (М.А.Шугай), моральної саморегуляції (О.С.Безверхий), рефлексії підлітків (О.В.Савицька), рефлексії процесу навчання

(Л.М.Співак), самооцінки учнів (К.О.Островська, О.В.Скрипченко) та ін. Психологічні особливості становлення власне патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці до сьогодні залишились поза увагою психологів й не отримали належного наукового обґрунтування.

Соціальна значущість та недостатня розробленість проблеми розвитку патріотичної рефлексії особистості у молодшому шкільному віці й зумовили вибір теми дослідження: „Динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів”.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри диференціальної та експериментальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Інституту математики, економіки і механіки Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова (протокол № 1 від 19 жовтня 2004 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 2 від 28 лютого 2006 року).

Об'єкт дослідження - патріотична рефлексія особистості.

Предмет дослідження - психологічні особливості та динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів.

Метою дослідження є розкриття детермінант, особливостей та динаміки розвитку патріотичної рефлексії в учнів 1-4-х класів та розробка ефективної програми її формування.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що патріотична рефлексія молодшого школяра, як складний компонент самосвідомості особистості, що включає самооцінку ставлення особистості до України, її історії, символіки, етнокультурних цінностей, детермінована впливом школи, сім'ї, соціально-економічних умов розвитку держави і зазнає складних змін і трансформацій впродовж молодшого шкільного віку.

Розвиток патріотичної рефлексії молодших школярів буде більш успішним за умов реалізації у навчально-виховному процесі початкової школи цілеспрямованої комплексної програми, спрямованої як на становлення самосвідомості дітей активними соціально-психологічними методами навчання, так і на формування громадянина-патріота спеціальними виховними заходами.

У відповідності з поставленою метою та висунутою гіпотезою сформульовані наступні **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до проблеми розвитку патріотичної рефлексії молодших школярів, розробити її модель та розкрити психологічну сутність;
2. Виявити методичні підходи, адекватні психологічні методики дослідження, показники, детермінанти, умови та засоби розвитку патріотичної рефлексії учнів 1-4 класів;

3. Дослідити динаміку та вікові особливості розвитку патріотичної рефлексії учнів молодших класів у цілісному навчально-виховному процесі;

4. Розробити та апробувати психолого-педагогічну програму формування патріотичної рефлексії молодших школярів.

Теоретико-методологічною основою дослідження послужили загально-психологічні теорії особистості та підходи щодо її рефлексії (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Р.Бернс, І.С.Булах, І.С.Кон, П.В.Лушин, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, В.В.Столін, К.Юнг та ін.), методологічні підходи до аналізу процесу виховання особистості (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, М.В.Савчин та ін.), концепції міжособистісних ставлень у молодшому шкільному віці (В.В.Власенко, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько та ін.), концептуальні положення щодо формування у дітей та молоді українського менталітету, почуття патріотизму (Г.В.Ващенко, М.І.Томчук, В.В.Шевченко, М.А.Шугай та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези було розроблено програму дослідження, для реалізації якої на різних етапах було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів:

- теоретичні: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних з проблеми, метод моделювання;

- емпіричні:

1) констатувальний експеримент (спостереження, анкетування, бесіди, аналіз діяльності учнів, батьків, вчителів, тестування: учнів за допомогою проєктивних методик „Малюнок сім'ї”, „Дім, дерево, людина”, „Метод завершення незакінчених речень” та ін.; вчителів початкових класів – з метою вивчення рівнів розвитку психолого-педагогічної готовності вчителів початкових класів до організації та проведення заходів патріотичного виховання молодших школярів за методикою Б.О.Федоришина КОС, мотивації досягнень А.Мехрабіана, успіху і боязні невдачі А. Реана та ін.);

2) формувальний експеримент з розвитку патріотичної рефлексії молодших школярів;

- методи математичної статистики (кореляційний аналіз, методики на вивчення достовірності відмінностей між досліджуваними психологічними показниками та ін.).

Організація та база дослідження. Дослідження проводились у три етапи впродовж 2003 – 2006 років на базі ЗОШ I ступеня № 11, м. Первомайська Миколаївської області, ЗОШ I-II ступеня с.Кам'яна Балка Первомайського району Миколаївської області, ЗОШ № 16 м. Вінниці. У дослідженні взяло участь понад 1600 учнів 1-4-х класів, 84 вчителі початкових класів та 80 батьків учнів молодших класів.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* здійснено системне вивчення поняття „патріотична рефлексія”, розроблена модель та досліджена динаміка її розвитку в учнів 1-4-х класів; виявлено детермінанти, рівні (високий, середній, низький) та показники (рівень самоаналізу власних знань про історію держави, рід, народ; емоційне реагування на суспільні справи, власну участь в патріотичних вчинках; самооцінка своїх соціально-значущих вчинків) розвитку патріотичної рефлексії учнів; обґрунтовано та апробовано програму формування патріотичної рефлексії молодших школярів у навчально-виховному процесі;

- *поглиблено* уявлення про сутність патріотичної рефлексії особистості;
- *уточнено* вплив на її розвиток у молодшому шкільному віці українського фольклору, народного календаря, державної символіки та зразків козацько-лицарського виховання, патріотизму батьків та ін.;

- *набули подальшого розвитку* методи комплексного вивчення патріотичної рефлексії молодших школярів та засоби її розвитку в учнів молодшого шкільного віку.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що визначений автором комплекс психодіагностичних методик з визначення рівня розвитку патріотичної рефлексії та розроблена програма її формування у молодших школярів можуть бути використані вчителями початкових класів та шкільними психологами. Одержані результати дослідження можуть бути включені до змісту навчальних курсів з вікової та педагогічної психології для майбутніх психологів, вони використані нами при розробці навчально-методичних посібників: „Психологічні умови формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці. Частина 1”, „Психологічні особливості формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці. Частина 2” для студентів спеціальності „Психологія” Первомайського навчально-наукового центру Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова.

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувались обґрунтованістю вихідних теоретико-методологічних позицій, використанням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, адекватних об’єкту, предмету, меті дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих експериментальних даних.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертації обговорювалися та отримали схвалення на Міжнародних, Всеукраїнських, регіональних наукових і науково-практичних конференціях: на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні проблеми практичної психології” (Херсон, 2004 р.), на регіональній науковій конференції „Європа: історичні контури

еволюційного шляху” (Первомайськ, 2004 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Гендер: сучасний стан та перспективи розвитку в українському суспільстві” (Херсон, 2004 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції „Формування духовно-моральних цінностей у дітей та молоді” (Вінниця, 2004 р.), на першій Міжнародній науково-практичній конференції „Науковий потенціал світу 2004” (Дніпропетровськ, 2004 р.), на V Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми практичної психології” (Херсон, 2005 р.), на навчально-методичній міжвузівській конференції „Використання інтерактивних технологій у навчальному процесі” (Первомайськ – Одеса, 2005 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2005 р.), на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2002 – 2006 р.р.), на засіданнях кафедри диференціальної та експериментальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (2002 – 2006 р.р.).

Основні положення дисертації **впроваджено** на заняттях з вікової та педагогічної психології зі студентами спеціальності „Психологія” в Первомайському навчально-науковому центрі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 55-296 від 23.10.2006 р.), в загальноосвітній школі першого ступеня № 11 м. Первомайська Миколаївської області (довідка № 21 від 23.10.2006 р.) та в загальноосвітній школі першого – другого ступеня с. Кам’яна Балка Первомайського району Миколаївської області (довідка № 86 від 21.11.2006 року).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 14 одноосібних наукових працях, з яких 6 статей – у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 6 - матеріали конференції, 2 навчально-методичних посібники.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, основна частина складає 176 сторінок комп’ютерного набору. Робота містить 20 таблиць, 4 рисунки, які займають 5 сторінок тексту. Список використаних джерел складається з 233 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, сформульовано гіпотезу, розкрито методи, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення дослідження, наведено відомості щодо апробації й впровадження отриманих результатів.

У **першому розділі** - *“Теоретико-методологічні основи дослідження патріотичної рефлексії”* - представлено аналіз основних теоретичних підходів до проблеми розвитку патріотичної рефлексії особистості у молодшому шкільному віці у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Наголошується, що проблеми розвитку патріотичної рефлексії, самосвідомості, рис, якостей особистості громадянина-патріота України є одним з важливих соціальних завдань, однією з актуальних проблем сучасної психологічної науки.

Для відродження української нації та розвитку її духовності, патріотизму необхідні зміни у змісті та спрямуванні виховних технологій, акцентування уваги на розвитку патріотичної самосвідомості особистості. Кризові явища, що проявились у перехідний період в українському суспільстві, зумовлені значною мірою кризою патріотичної свідомості його громадян, вимагають відновлення української ментальності, формування моральних цінностей та ідеалів патріотизму.

Сутність патріотичної рефлексії розкривається на основі аналізу позицій вітчизняних та зарубіжних психологів щодо таких понять як ментальність (М.О.Бердяєв, Л.Е.Орбан-Лембрик, А.Шопенгауер та ін.), ідентифікація, етнічна ідентичність (І.Гофман, Е.Еріксон, А.А.Налчаджян, В.В.Столін, Е.Фром, З.Фрейд, ін.), виховний ідеал, родинні обряди, звичаї (Г.В.Ващенко, О.Духнович, Ю.Д.Руденко, ін.) та інших.

З позицій вітчизняних психологів (І.Д. Бех, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін та ін.) аналізуються особливості розвитку у молодшому шкільному віці таких психологічних новоутворень як внутрішній план дій, довільність функцій та рефлексія. Констатується, що патріотична рефлексія, як різновид рефлексії, не стала до сьогодні предметом спеціального наукового аналізу.

Самосвідомість особистості представляється як здатність людини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе з боку, рефлексувати з приводу своїх можливостей. Рефлексивність розглядається у роботі як одна з властивостей свідомості, а рефлексія як процес осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів своїх діяльності, принципів, цінностей, прагнень. Як засвідчує практика, виховання молодшого школяра як суб'єкта життєдіяльності, здатного шанобливо, гідно ставитися до себе та до оточуючих, підмінюється надмірною інтелектуалізацією дитини, орієнтацією на формальні результати навчання; спостерігаються відсутність достатнього досвіду, зниження інтересу вчителів

початкових класів до виховання свідомого ставлення зростаючої особистості дитини до сім'ї, суспільства, Батьківщини.

Патріотизм, будучи якістю синтетичною, включає в себе емоційне, моральне, дієве ставлення до себе та інших, до рідної природи, до своєї нації. З метою уточнення сутності феномену патріотичної рефлексії у дослідженні проведено аналіз таких категорій і понять, як ментальність, ідентичність, рефлексія, внутрішній план дій, виховний ідеал, самосвідомість, цінності, самооцінка, патріотизм та ін.

Враховуючи сутнісний зміст понять „рефлексія” та „патріотизм” в роботі запропоновано структурну модель патріотичної рефлексії особистості молодшого шкільного віку (див. рис.1) та визначення патріотичної рефлексії як новоутворення психіки дитини молодшого шкільного віку.

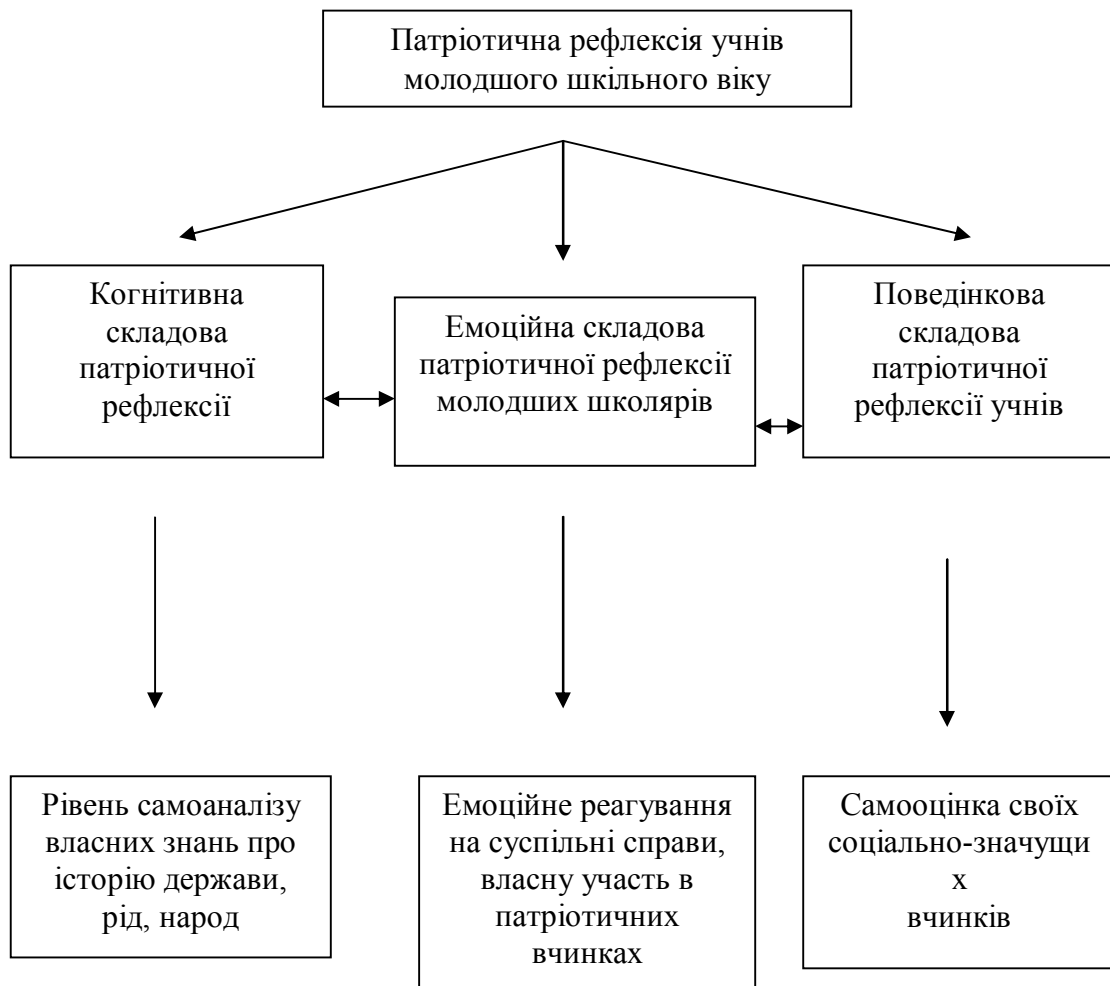

Рис.1. Модель структури патріотичної рефлексії особистості молодшого шкільного віку.

Патріотична рефлексія - це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього та приналежності до своєї нації, до свого народу.

На основі аналізу наукової літератури робиться висновок, що українська психологічна структура особистості вирізняється емоційно-почуттєвим характером. Психологічною основою патріотизму молодших школярів є, насамперед, позитивні емоції. Хоч не варто нехтувати й дитячим співчуттям, сумом, навіть обуренням, які теж відіграють важливу роль у патріотичному вихованні.

В процесі психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку, відбувається становлення рефлексивних складових особистості, формується уявлення про своє „Я”, відбувається ідентифікація як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб’єкта себе з іншим суб’єктом, групою людей. У структурі самосвідомості молодшого школяра виділяються три провідні компоненти: образ „Я”, самооцінка та ціннісні орієнтації. Вони є основою для формування та розвитку рефлексії. У цьому віці у дитини складаються рефлексивні механізми, які забезпечують її розвиток у майбутньому підлітковому та юнацькому віці.

У другому розділі - *“Особливості розвитку патріотичної рефлексії особистості у молодшому шкільному віці”* – репрезентовані принципи організації та методики дослідження патріотичної рефлексії в молодших школярів, подаються результати констатувального експерименту, проведеного з учнями 1-4х класів.

Основними завданнями констатувального експерименту були:

- виявлення детермінант розвитку патріотичної рефлексії молодших школярів;
- визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку патріотичної рефлексії учнів молодшого шкільного віку;
- виявлення динаміки розвитку патріотичної рефлексії учнів 1-4-х класів;
- вивчення впливу засобів української державної, національної символіки і фольклору на розвиток патріотичної рефлексії молодших школярів;
- визначення готовності вчителів до патріотичного виховання учнів;
- дослідження взаємозв’язку особливостей патріотичної самосвідомості батьків та рівня розвитку патріотичної рефлексії дітей.

Для проведення констатувального експерименту нами було використано комплекс взаємодоповнювальних психологічних методів та діагностичних методик. Зазначено основні труднощі з проведенням психодіагностичного дослідження патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці: обмеженість доступу дітей до окремих аспектів соціальної

взаємодії (А. Інгенкамп), труднощі з сприйняттям вербальних методик, високий рівень залежності дітей від дорослих, низький рівень об'єктивності ставлень до себе молодших школярів та ін. Саме тому, поряд із методами спостереження, бесіди, аналізу результатів діяльності учнів, ми надавали перевагу у дослідженні проєктивним методикам (“Метод завершення незакінчених речень”, “Малюнок сім'ї”, “Дім, дерево, людина”, метод інтерпретаційної проєкції та ін.) та методу експертних оцінок. В якості експертів виступали досвідчені вчителі початкових класів, психологи.

Результати анкетування показали, що основними чинниками, які обумовлюють розвиток патріотичної рефлексії учнів молодшого шкільного віку є сім'я та школа. Серед детермінант, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії дітей в сім'ї, виокремлені наступні: відсутність одного з батьків в сім'ї, низький рівень її матеріального благополуччя, негативний психологічний клімат в родині, слабкість психолого-педагогічної позиції батьків, відсутність єдиних вимог обох батьків до дітей та інші.

Найбільш значущим серед негативних чинників, що деструктивно впливають на рівень патріотичної свідомості молодших школярів, на думку батьків, є низьке матеріальне забезпечення сім'ї. Діти боляче реагують на конфлікти в сім'ї, які пов'язані з матеріальними, фінансовими проблемами батьків. Власне батьки, оскільки вони відчувають значно більшу, ніж матері відповідальність за матеріальне забезпечення родини, більш гостро реагують на матеріальні нестатки, і майже кожен другий з них вважає, що недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї детермінує зниження рівня розвитку патріотичних почуттів дітей. Сьогодні це особливо позначається на учнях в силу складних соціально-економічних обставин, які склались в Україні.

На другому місці за вагомістю негативного впливу на патріотичну самосвідомість дітей знаходиться, на думку батьків, загальне благополуччя сім'ї, яке залежить не лише від матеріального забезпечення, а й від особливостей взаємин, спілкування, традицій в сім'ї, від ставлення її членів до держави, історії України, політичних, економічних змін, народних традицій, звичаїв тощо. Саме тому, майже кожна шоста матір заявляє, що негативно позначається на формуванні патріотичної свідомості дітей відсутність у сім'ї, в силу різних причин, батька.

В ході констатувального експерименту виявлена достатньо сильна статево-рольова ідентифікація молодших школярів з батьками, що свідчить про суттєвий вплив матері на доньку, а батька на сина у питаннях патріотичного виховання та розвитку у дітей патріотичної рефлексії. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що існує необхідність проведення виховних заходів з батьками щодо усвідомлення ними їх ролі у формуванні особистості дитини.

Досліджено особливості впливу на розвиток патріотичної рефлексії учнів навчально-виховного процесу у початковій школі, зокрема педагогічної майстерності особистості вчителя початкових класів. Встановлено, що цьому сприяє як зміст навчання, так і включення дітей в різноманітні патріотичні виховні заходи.

Проведений змістовний аналіз результатів констатувального експерименту на основі використаних методик дав можливість визначити як рівні розвитку патріотичної рефлексії молодших школярів, так і його якісні показники (табл. 1). Критеріями оцінки рівня розвитку патріотичної рефлексії учнів 1-4-х класів стали: рівень самоаналізу власних знань про історію держави, рід, народ; емоційне реагування на суспільні справи, власну участь в патріотичних вчинках; самооцінка своїх соціально-значущих вчинків.

Таблиця 1

Якісні показники рівнів розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів

Рівні	Критерії
Високий	Молодші школярі здатні до самоаналізу власних знань про історію держави, рід, народ, оперують патріотичними поняттями та вміють визначити патріотичні якості. Учні спроможні емоційно реагувати на суспільні справи, власну участь в патріотичних вчинках, заходах; контролюють власні емоційні стани, мають сформоване позитивне ставлення до патріотичних норм та відзначаються ініціативною поведінкою. Учні спроможні виявити риси ментальності українського народу, риси української вдачі: волелюбність, милосердя, доброзичливість, працелюбність, щирість, миролюбність, відповідальність, наполегливість, щедрість та інші.
Середній	Молодші школярі добре орієнтуються у змісті найвідоміших й найпоширеніших у суспільстві патріотичних понять та якостей, вибірково здатні пояснити їх зміст; мають деяку неузгодженість патріотичних цінностей при загальній патріотичній спрямованості. Ситуативно регулюють власну поведінку в ситуації вибору поведінки внаслідок несформованого ставлення до деяких загальнолюдських національних цінностей та норм. Досліджувані здатні взяти на себе індивідуальну відповідальність за свої вчинки.

Низький	Відбувається формальне запозичення молодшими школярами у інших патріотичних суджень, позицій у власний особистісний простір. Воно проявляється епізодично, в залежності від значущості ситуації та наслідків. Учні слабо рефлексують на оцінку дорослими власних вчинків, мають невеликий спектр особистісно значущих норм і цінностей та складності з узагальненням власного емоційного досвіду. У більшості досліджуваних відсутня регуляція поведінки, проявляється неадекватна самооцінка своїх патріотичних, соціально-значущих вчинків.
---------	---

Виявлено дещо вищий відсоток учнів з високим рівнем патріотичної рефлексії у 3-4-му класах, у порівнянні з 1-2-м. Найвищий рівень патріотичної рефлексії серед молодших школярів мають учні четвертих класів. Це зумовлено, на нашу думку, як більш високим рівнем особистісного розвитку дітей, так і певним зростанням рівня їх патріотичної рефлексії від класу до класу. З метою перевірки цього, окрім названих психодіагностичних методик, використаний метод експертної оцінки рівнів розвитку патріотичної рефлексії в учнів 1-4-х класів. Методом експертної оцінки було виявлено динаміку зміни рівнів розвитку патріотичної рефлексії за визначеними нами вище якісними показниками. Оцінка розвитку патріотичної рефлексії учнів експертами проводилась у п'ятибальній системі. Виявлялась середня зважена оцінка групи експертів по кожному учню. Високий рівень патріотичної рефлексії відповідав 5-4 балам, середній - 3,9-2,9 балам, низький – показникам менше 2,9 бала.

Результати дослідження наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Рівні сформованості патріотичної рефлексії учнів молодших класів (у %)

N=1631

Групи молодших школярів	Рівні сформованості патріотичної рефлексії молодших школярів					
	Високий		Середній		Низький	
	Абсолютна кількість	%	Абсолютна кількість	%	Абсолютна кількість	%
1-й клас (N=118)	6	5,08	30	25,42	82	69,50
2-й клас (N=208)	24	11,54	64	30,77	120	57,69
3-й клас (N=679)	214	31,52	264	38,88	201	29,60

4-й клас (N=626)	194	30,99	282	45,04	150	23,97
---------------------	-----	-------	-----	-------	-----	-------

Як видно з таблиці 2, рівень патріотичної рефлексії молодших школярів від 1-го до 4-го класів поступово зростає. Водночас, навіть в учнів четвертого класу, які мають порівняно з учнями 1-3-х класів найвищий рівень розвитку патріотичної рефлексії, проявляються достатньо високе емоційне реагування на патріотичні за змістом заходи та недостатній контроль за власними емоційні станами, неадекватна самооцінка своїх власних вчинків. Виявлено, що найбільш високими темпами в учнів 1-4-х класів формується емоційний компонент патріотичної рефлексії і меншими – поведінковий, що свідчить про особливості психічного розвитку, світобачення, світосприйняття дітей цього віку. Встановлено, що 24% дітей 4-го класу властивий низький рівень розвитку патріотичної рефлексії, 45 % - середній рівень розвитку патріотичної рефлексії.

У роботі проводиться аналіз особливостей розвитку в початковій школі патріотичної рефлексії особистості засобами української державної, національної символіки і фольклору. Виявлено, що українська символіка є одним із найвпливовіших засобів формування в учнів патріотичної свідомості і самосвідомості, їх громадянськості. Символи, які нерідко втілюють у собі першовитоки оригінального мислення наших пращурів, є важливим атрибутом нації, однією з її сутнісних ознак достатньо осмислено сприймаються більшістю молодших школярів. Це призвело нас до висновку, що виховна робота повинна бути спрямована на оволодіння дітьми змістом символіки, її ідейним, морально-духовним багатством. Завдяки цьому учні будуть виростати носіями рідної культури, вірними синами і доньками свого народу.

Аналіз навчальних планів, планів виховної роботи з учнями початкових класів, свідчить, що питанням патріотичного виховання учнів засобами української державної, національної символіки і фольклору уваги приділяється недостатньо. Близько 60% патріотичних за змістом виховних заходів носять пасивно-спостережувальний з боку учнів характер (лекції, кінолекторії, екскурсії тощо). Значно менше активних патріотичних видів діяльності. Окрім того, більшість подібних заходів не спонукають учнів до рефлексії, до самооцінки, самоусвідомлення ними своєї ролі у подібних процесах. Не готові до такої роботи й вчителі початкових класів.

Результати аналізу „Читанок” для молодших школярів показали, що їх зміст в основному дає можливість для формування різноманітних моральних якостей. Так, зміст цих підручників дозволяє формувати в учнів уявлення про гуманне ставлення до людей, любов до рідного краю, рідної землі - України, а також уявлення про вірність, сміливість,

героїзм тощо. Так, проведений нами аналіз засвідчив, наприклад, що кількість текстів, які дозволяють формувати згадані уявлення, у другому класі становить 18%, а у третьому - 21%. В останні роки, кількість текстів, що дають можливість розвинути у молодших школярів уявлення про моральні якості особистості-патріота, мають тенденцію до збільшення. Все це свідчить про великі нереалізовані можливості української символіки, фольклору у патріотичному вихованні дітей молодшого шкільного віку.

На основі констатувального експерименту робляться висновки, що у молодших школярів ще відсутні почуття індивідуальної відповідальності, патріотичної самосвідомості; діти не вміють себе ідентифікувати зі своєю етнічною групою, у них недостатньо розвинуті патріотичні почуття; не сформовано стійке ставлення до родинних, національних обрядів, звичаїв, свят, цінностей тощо.

Встановлено, що частина учнів молодших класів ідентифікує себе не лише з батьками, але й вчителем (21%), що свідчить про його значущість у процесі виховання. Виходячи з цього нами проведено вивчення рівнів розвитку психолого-педагогічної готовності вчителів початкових класів до організації та проведення заходів патріотичного виховання молодших школярів: їх організаторських, комунікативних здібностей, стилів впливу, виховання дітей, мотивації досягнень успіхів та інших показників. Виявлено, що більш ніж у половини вчителів – низький рівень готовності до патріотичного виховання молодших школярів.

Низький рівень розвитку патріотичної самосвідомості за оцінками експертів виявлений й у батьків дітей, які брали участь в експерименті.

Результати констатувального експерименту свідчать про те, що як в умовах початкової школи, так і в умовах сім'ї ще не використані всі резерви для формування особистості патріота-громадянина України. У зв'язку з цим робиться висновок, про необхідність науково обґрунтованої програми цілеспрямованого розвитку патріотичної рефлексії в учнів початкової школи.

У третьому розділі – “Формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці” - представлені результати формуального експерименту з розвитку в учнів молодших класів патріотичної рефлексії. Описано програму експерименту, яка включала систему занять, вправ, виховних заходів, які проводились з одними і тими ж учнями експериментальної групи впродовж трьох років, від другого по четвертий клас, а також з їх батьками у навчальний та позанавчальний час (табл. 3).

Таблиця 3

Програма психолого-педагогічної роботи з учнями та їх батьками

№	Термін	Назва заходу	Мета заходу спрямована на:
---	--------	--------------	----------------------------

	проведення		
1.	Жовтень, 2002; 2 клас.	Українські вечорниці, Свято Покрови Матері Божої.	- формування потреб приналежності і любові до свого народу, засвоєння етнокультурних властивостей українців;
2.	Грудень, 2002; 2 клас.	Конференція з батьками на тему „Сім'я - колыска гуманізму, патріотизму, милосердя”.	-систематизацію, узагальнення, розширення та закріплення знань батьків з формування у дітей патріотичної самосвідомості;
3.	Березень, 2003; 2 клас.	Ранок „Зустріч весни”	- формування в учнів та їх батьків потреб приналежності і любові до свого народу, засвоєння етнокультурних властивостей українців;
4.	Квітень, 2003; 2 клас.	Психологічне заняття-вистава з участю дітей і батьків „В подорож за красою”	- розвиток рис ментальності українського народу: щирості, щедрості, наполегливості, волелюбності та миролюбності;
5.	Жовтень, 2003; 3 клас.	Українські вечорниці	- надання можливості дітям глибоко відчувати і усвідомити традиційну сутність і особливість цього свята, зрозуміти глибше ментальність, особливості свого народу;
6.	Грудень, 2003; 3 клас.	Зустріч з батьками. Круглий стіл „Виховуємо патріотів”.	- формування у дітей емоційно-ціннісного компоненту патріотичної самосвідомості;
7.	Березень, 2004; 3 клас.	Заняття–вистава „Хліб наш насущний”.	- розвиток моральних почуттів, цінностей;
8.	Квітень, 2004; 3 клас.	Свято з участю батьків і дітей „Моя родина”	- формування прагнень берегти сімейні традиції і звичаї;
9.	Жовтень,	Українські вечорниці	- виховання в кожній дитині уміння

	2004; 4 клас.		гордитися славою своїх предків, готовність захищати честь свого народу;
10.	Грудень, 2004; 4 клас.	Зустріч з батьками. Психологічний практикум „Виховання любові і поваги до рідної мови”	- формування пошани до рідної мови, природи, культури, історії, краю, землі, Батьківщини; розвитку рис ментальності українського народу: щирості, щедрості.
11.	Березень, 2005; 4 клас.	Свято дитячого фольклору.	- розвиток патріотичної самосвідомості;
12.	Квітень, 2005; 4 клас.	Великодні свята в Україні з участю батьків та дітей.	- засвоєння цінностей, почуттів добра, правди, честі, милосердя.

Заняття були проведені в такій формі, щоб кожен учень збагачував уяву, спостережливість, розширював знання, досвід, інтереси, підвищував мотивацію, допитливість, зберігав навчально-пізнавальний інтерес на всіх етапах експерименту, дістав позитивне емоційне задоволення від патріотичної діяльності, засвоював моральний досвід, громадянську поведінку, позицію, формував риси громадянина-патріота України. В контексті цього було використано вправи на самопізнання, складання творів-мініатюр, самохарактеристик, ігри-мрії, сюжетно-рольові ігри.

В процесі проведення формувального експерименту батьки учнів експериментальної групи також були включені у спеціальну корекційну програму. З цією метою були створені умови щодо розвитку та формування їх власної патріотичної рефлексії. На розвиток патріотичної рефлексії батьків великий вплив мали наступні форми роботи: ранки-зустрічі і вечори разом з дітьми на фольклорні теми, батьківські конференції за проблемами розвитку патріотичної рефлексії особистості молодшого школяра в сім'ї, індивідуальні та групові бесіди з різних питань патріотичного виховання підростаючої особистості.

Узагальнюючи результати проведеного формувального експерименту з учнями молодших класів та їх батьками можна стверджувати, що запропонована програма формування патріотичної рефлексії учнів молодших класів у цілісному навчально-виховному процесі дала свої позитивні наслідки.

Темп розвитку патріотичної рефлексії учнів експериментальної групи, як видно з таблиці 4, рис.2 значно вищий, ніж в учнів контрольної групи.

В експериментальній групі в кінці експерименту, у порівнянні з його початком, зросла кількість учнів з високим рівнем розвитку патріотичної самосвідомості, при цьому кількість учнів із низьким рівнем розвитку патріотичної рефлексії суттєво зменшилась.

Таблиця 4

Динаміка зміни рівнів патріотичної рефлексії учнів молодших класів у формувальному експерименті

Етапи експерименту	Групи молодших школярів	Рівні сформованості патріотичної рефлексії у молодших школярів (%)		
		Високий	Середній	Низький
Початковий етап дослідження (2-й клас)	Експериментальна група (N=27)	8,0	31,3	60,7
	Контрольна група (N=24)	7,6	31,2	61,2
Проміжний етап експерименту (3-й клас)	Експериментальна група (N=27)	22,6	41,2	36,2
	Контрольна група (N=24)	10,4	34,6	55,0
Заключний етап експерименту (4-й клас)	Експериментальна група (N=27)	29,6	44,4	26,0
	Контрольна група (N=24)	12,5	37,5	50,0

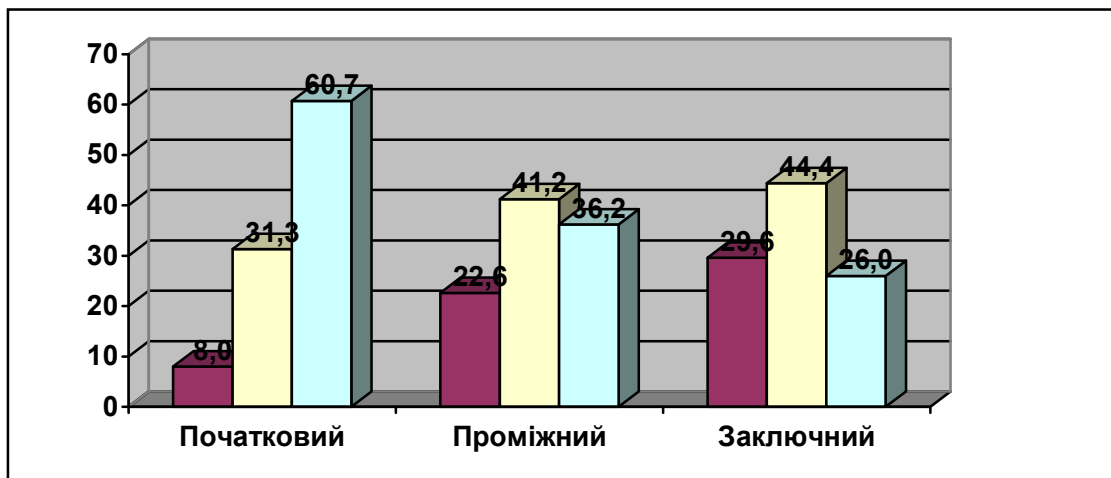

Рис. 2. Динаміка розвитку патріотичної рефлексії (ПР) учнів 1-4-х класів експериментальної групи

Примітка. По *осі абсцис* – етапи експерименту; по *осі ординат* – кількість учнів у %; ■ – високий рівень ПР, ■ – середній рівень ПР; ■ – низький рівень ПР.

Таким чином проведений формувальний експеримент дозволив суттєво підвищити рівень патріотичної рефлексії учнів 2-4-х класів, що проявилось не лише на рівні знань та емоційного реагування на суспільно значущі, патріотичні події, заходи, а й в адекватній поведінці дітей. Молодші школярі експериментальної групи з високим рівнем розвитку патріотичної рефлексії здатні до самоаналізу власних знань про історію держави, рід, народ, оперують патріотичними поняттями та вміють визначити патріотичні якості; контролюють власні емоційні стани, мають сформоване позитивне ставлення до патріотичних норм та відзначаються ініціативною поведінкою; спроможні виявити риси ментальності українського народу, риси української вдачі: волелюбність, милосердя, доброзичливість, працелюбність, щирість, миролюбність, відповідальність, наполегливість, щедрість та інші.

Проведений експеримент підтвердив гіпотезу дослідження та дозволив сформулювати висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження динаміки розвитку патріотичної рефлексії молодших школярів, розроблено та експериментально апробовано комплексну програму її формування.

За результатами проведеного психологічного дослідження можна констатувати наступне:

1. Патріотична рефлексія як інтегральне психологічне утворення, як складова самосвідомості особистості має у кожному періоді онтогенезу свої особливості розвитку. Вона впливає на розвиток особистості громадянина-патріота і в кінцевому результаті обумовлює процвітання України як держави.

До сьогодні патріотична рефлексія не стала предметом спеціального психологічного вивчення, а тому є актуальною науково-практичною проблемою. Відродження української нації та розвиток духовності вимагає пошуку ефективних виховних технологій з формування патріотичної самосвідомості, рефлексії особистості, починаючи з молодшого шкільного віку.

2. Феномен патріотичної рефлексії є малодослідженим структурним компонентом особистості і у молодшому шкільному віці являє собою одне з психологічних новоутворень, яке включає в свою структуру три взаємопов'язаних компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Вони характеризують рівень здатності особистості учня до самооцінки своїх

знань щодо історії роду, держави, традицій, символіки, звичаїв, традицій держави, духовності народу; емоційно-почуттєвого реагування на суспільно значущі ситуації, події; своєї поведінки, вчинків щодо суспільно корисної патріотичної діяльності тощо.

Поняття патріотична рефлексія тлумачиться як самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього та приналежності до своєї нації, до свого народу.

3. Серед соціальних детермінант розвитку патріотичної рефлексії найбільш вагомими є школа та сім'я. Рівень розвитку патріотичної рефлексії учнів 1-4-х класів залежить як від змісту навчально-виховного процесу, так і від рівнів розвитку психолого-педагогічної готовності вчителів початкових класів до організації та проведення заходів патріотичного виховання молодших школярів: їх організаторських, комунікативних здібностей, стилів впливу, виховання дітей, мотивації досягнень успіхів та інших показників.

Негативно позначаються на розвитку патріотичної рефлексії умови патріотичного виховання дітей в сім'ї, рівень патріотичної свідомості самих батьків, матеріальне благополуччя, морально-психологічний клімат в сім'ї та ін. Важливу роль відіграють у розвитку патріотичної рефлексії механізми етнічної, статевої ідентифікації, ментальність (традиції, звичаї, фольклор тощо) народу, які формують у дітей специфічне світобачення, суб'єктивні переживання, патріотичну поведінку.

4. Основними якісними показниками рівнів розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів виступають: рівень самоаналізу власних знань про історію держави, рід, народ; емоційне реагування на суспільні справи, власну участь в патріотичних вчинках; самооцінка своїх соціально-значущих вчинків. Методом експертної оцінки виявлено динаміку зміни рівнів розвитку патріотичної рефлексії (високого, середнього та низького).

5. Найвпливовішими засобами формування в учнів патріотичної рефлексії є українська державна, національна символіка і фольклор, тому виховна робота повинна бути спрямована на оволодіння дітьми змістом символіки, її ідейним і морально-духовним багатством. Учні початкової школи здатні емоційно сприймати і глибоко усвідомлювати матеріал про патріотичні символи, ідеї та цінності, які розвивалися віками і у високо художній формі фіксувалися в численних жанрах усної народної творчості.

6. Динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці характеризується збільшенням кількості дітей з високим рівнем. Виявлено, що у цьому віці існують всі умови для її розвитку і вдосконалення, проте високий рівень патріотичної самосвідомості виявлений лише у кожного четвертого молодшого школяра. Патріотична рефлексія учнів від першого до четвертого класу у звичайному навчально-виховному процесі не

знає значущих змін. Найбільш інтенсивно розвивається емоційний компонент патріотичної рефлексії і найменш сформованим є поведінковий компонент, що обумовлено як віковими можливостями дітей та особливостями їх психічного розвитку, так і специфікою та недосконалістю навчально-виховного процесу у початковій школі та сім'ї. Тільки наприкінці молодшого шкільного віку у дитини складаються рефлексивні механізми, які забезпечують подальший розвиток патріотичної самосвідомості у підлітковому та юнацькому віці.

7. Розвиток патріотичної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів відбувається більш успішно за умов самопізнання, формування адекватної самооцінки, когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів патріотичної самосвідомості, комплексом цілеспрямованих занять і виховних заходів, зміст яких спрямований на формування потреб приналежності і любові до свого народу, засвоєння етнокультурних властивостей українців; розвиток рис ментальності українського народу: щирості, щедрості, наполегливості, волелюбності та миролюбності; формування у дітей емоційно-ціннісного компоненту патріотичної самосвідомості; формування пошани до рідної мови, природи, культури, історії, краю, землі, Батьківщини.

8. Результатом впровадження програми формувального експерименту стало суттєве підвищення рівня патріотичної рефлексії учнів молодшого шкільного віку експериментальної групи, у порівнянні з контрольною, яке проявилось не лише на рівні знань та емоційного реагування на суспільно значущі, патріотичні події, заходи, а й в адекватній поведінці дітей.

Водночас ми усвідомлюємо, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшу її розробку ми вбачаємо у виявленні механізмів та психологічних чинників становлення патріотичної рефлексії молодших школярів, її взаємозв'язку з іншими новоутвореннями молодшого шкільного віку, Я-концепцією особистості, встановленні гендерних відмінностей у розвитку структурних компонентів досліджуваного феномена.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДОБРАЖЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. *Михальченко Н.В.* Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці // Вісник Одеського національного університету. Том 8. Випуск 10. Серія: Психологія, 2003 - С. 80 - 84.
2. *Михальченко Н.В.* Психологічні особливості розвитку патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці засобами українського фольклору // Вісник Одеського національного університету. Том 9. Випуск 8. Серія: Психологія, 2004 - С. 42-49.

3. *Михальченко Н.В.* Вплив екологічної культури батьків на розвиток патріотичної рефлексії молодших школярів // Актуальні проблеми психології / Зб. наукових праць Інституту психології ім. І.І.Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – Том 7. Випуск 5. Частина 2. - К.: Міленіум, 2005. – С.32-41.
4. *Михальченко Н.В.* Психологічні умови формування патріотичної рефлексії молодшого школяра в сім'ї // Психологія і суспільство. - №1(19), Тернопіль, 2005. – С. 69-76.
5. *Михальченко Н.В.* Психологічні особливості розвитку патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. - № 9(33). – С. 153-161.
6. *Михальченко Н.В.* Психокорекцій патріотичної рефлексії молодших школярів // Психологія і суспільство. - №1(23), Тернопіль, 2006. – С. 121-126.
7. *Михальченко Н.В.* Вплив педагогічної діяльності вчителя на розвиток патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку// Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції /Науковий потенціал світу – 2004/ Том 53/ Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С.33-36.
8. *Михальченко Н.В.* Вплив української символіки на розвиток патріотичної самосвідомості молодших школярів// Проблеми освіти. Спец.випуск / Кол.авт. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України, Вінницька філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна”, 2004 - С.77-80.
9. *Михальченко Н.В.* Формування етнічної ідентифікації як стимулювання розвитку патріотичної рефлексії // Актуальні проблеми практичної психології/ Збірник наукових праць. – Херсон, Персей, 2004. – С.175-178.
10. *Михальченко Н.В.* Вплив гендерних відмінностей на формування патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку в сім'ї // Гендер: сучасний стан та перспективи розвитку в українському суспільстві. - Херсон: Персей, 2004. - С.53-62.
11. *Михальченко Н.В.* Вплив родинних традицій на формування патріотичної рефлексії молодшого школяра // Актуальні проблеми практичної психології / Збірник наукових праць. – Херсон:Персей, 2005. – С.128-132.
12. *Михальченко Н.В.* Вплив майстерності викладача на розвиток патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку // Матеріали навчально-методичної міжвузівської конференції /Використання інтерактивних технологій у навчальному процесі / – Одеса: ПДПУ імені К.Д.Ушинського, 2005. – С.113-117.

13. *Михальченко Н.В.* Психологічні умови формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці: Навчально-методичний посібник. – Частина 1. – Одеса: Первомайський науково-навчальний центр Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, - 2005. – 55 с.

14. *Михальченко Н.В.* Психологічні особливості формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці: Навчально-методичний посібник. – Частина 2. – Одеса: Первомайський науково-навчальний центр Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, - 2005. – 56 с.

АНОТАЦІЇ

Михальченко Н.В. Динаміка формування патріотичної рефлексії молодших школярів. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. - Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2007.

Дисертація присвячена теоретичному обґрунтуванню та експериментальному вивченню динаміки розвитку патріотичної рефлексії особистості у молодшому шкільному віці та розробці і впровадженню програми її вдосконалення. Запропоновано психологічну модель, досліджено детермінанти, виявлено критерії, показники та рівні розвитку патріотичної рефлексії учнів 1-4-х класів. Вивчено вплив засобів української державної, національної символіки і фольклору на розвиток патріотичної рефлексії молодших школярів. Визначено готовність вчителів до патріотичного виховання учнів. Виявлено взаємозв'язок особливостей патріотичної самосвідомості батьків та рівня розвитку патріотичної рефлексії дітей.

Розроблена та апробована програма цілеспрямованого формування патріотичної рефлексії в молодших школярів, яка включала систему виховних заходів, вправ на самопізнання, на розвиток патріотичної самосвідомості і може бути успішно використана у навчально-виховному процесі з учнями молодших класів.

Ключові слова: рефлексія, патріотична рефлексія, самосвідомість, патріотичне виховання учнів, детермінанти розвитку патріотичної рефлексії учнів молодшого шкільного віку, ментальність.

Михальченко Н.В. Динаміка формирования патриотической рефлексии младших школьников. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология.- Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2007.

Диссертация посвящена теоретическому обоснованию, экспериментальному изучению детерминант и показателей развития патриотической рефлексии младших школьников и поиску путей ее формирования в целостном учебно-воспитательном процессе.

В работе проводится анализ научных подходов отечественных и зарубежных ученых-психологов к пониманию проблем самосознания, рефлексии личности. Предлагается авторский подход к представлению структуры и сущности патриотической рефлексии учащихся младшего школьного возраста. Она представляется как единство и взаимосвязь когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов. Компоненты характеризуют уровень способности личности ученика к самооценке своих знаний об истории рода, государства, традиций, символики, обычаев, духовности народа; эмоционально-чувственного реагирования на общественно значимые ситуации, события; своего поведения, поступков относительно общественно полезной патриотической деятельности.

Сущность патриотической рефлексии рассматривается как самосознание (самооценка, самопознание) человеком душевного состояния, своих поступков, самоанализ и восприятие общих психологических особенностей менталитета, осмысление своего прошлого, настоящего и будущего и принадлежности к своей нации и своему народу.

Раскрываются методологические подходы, методы и методики изучения патриотической рефлексии учащихся. Предлагается комплексный подход к их изучению с использованием методик адекватных возрастным особенностям детей.

Выявлены и проанализированы такие основные детерминанты развития патриотической рефлексии детей как школа и семья. Негативно отражаются на развитии патриотической рефлексии условия патриотического воспитания детей в семье, уровень патриотического самосознания самих родителей, материальное благополучие, морально-психологический климат в семье и др. Важную роль играют в развитии патриотической рефлексии механизмы этнической, полоролевой идентификации, ментальность (традиции, обычаи, фольклор и тому подобное) народа, которые формируют у детей специфическое миропонимание, субъективные переживания, патриотическое поведение. Выявлен низкий уровень развития патриотического сознания родителей и как результат низкий уровень патриотической рефлексии у детей.

Изучен уровень развития психолого-педагогической готовности учителей начальных классов к организации и проведению патриотических мероприятий с учащимися: их организаторские и коммуникативные способности, стили воспитания детей, мотивация

достижения успехов. Около половины учителей имеют низкий уровень готовности до патриотического воспитания младших школьников.

Выявлена динамика развития патриотической рефлексии учащихся 1-4-х классов. Установлено, что со взрослением постепенно возрастает и уровень ее развития. Несколько большими темпами развивается эмоциональный компонент патриотической рефлексии, а поведенческий компонент развивается медленнее других.

Разработана комплексная программа формирования патриотической рефлексии у младших школьников, которая была апробирована на протяжении трёх лет в экспериментальной группе. Программа включала в себя проведение с учащимися экспериментальной группы и их родителями серии мероприятий, занятий, упражнений, направленных на развитие патриотической рефлексии учащихся 2-4-х классов.

Занятия были направлены на развитие у детей позитивного эмоционального состояния в процессе патриотической деятельности, на усвоение морального опыта и гражданского поведения, на формирование черт гражданина-патриота Украины. В контексте этого были использованы упражнения на самопознания, составления произведений-миниатюр, самохарактеристик, игры-мечты, сюжетно-ролевые игры.

В процессе проведения формирующего эксперимента родители учеников экспериментальной группы также были включены в специальную коррекционную программу. С этой целью были созданы условия относительно развития и формирования их собственной патриотической рефлексии. На развитие патриотической рефлексии родителей влияние имели следующие формы работы: утренники и вечера на фольклорную тематику, родительские конференции по проблемам развития патриотической рефлексии личности младшего школьника в семье, индивидуальные и групповые беседы по разным вопросам патриотического воспитания подрастающей личности.

За результатами исследования делаются выводы о более высоких результатах развития патриотической рефлексии в учащихся младших классов экспериментальной группы, по сравнению с контрольной. Младшие школьники экспериментальной группы с высоким уровнем развития патриотической рефлексии способны к самоанализу собственных знаний об истории государства, эмоционально реагируют на общественные дела, собственное участие в патриотических поступках, мероприятиях; имеют сформированное позитивное отношение к патриотическим нормам и отмечаются инициативным поведением.

Наиболее развитыми являются когнитивный и эмоциональный компоненты патриотической рефлексии, что обусловлено как возрастными особенностями развития детей, так и проблемами их обучения и воспитания.

Разработана комплексная программа формирования патриотической рефлексии у младших школьников, которая была апробирована на протяжении трёх лет в экспериментальной группе. Она предусматривала проведение ряда занятий с учениками, их родителями. Так, с младшими школьниками проводились упражнения на самопознание, развитие самосознания, национальную идентификацию, на развитие ценностей, патриотических идеалов. Проведенный эксперимент дал положительные результаты и подтвердил гипотезу исследования.

Ключевые слова: рефлексия, патриотическая рефлексия, самосознание, патриотическое воспитание учеников, детерминанты развития патриотической рефлексии учеников младшего школьного возраста, ментальность.

Mykhalchenko N.V. The dynamics of forming of patriotic reflexion with junior schoolchildren.
- Manuscript.

The thesis for obtaining a scientific degree of the candidate of psychological sciences in the speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. - National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2006.

The thesis investigation is dedicated to theoretical substantiation and experimental studying of the dynamics of the development of the patriotic reflexion of a personality of junior school age as well as to elaboration and implementation of the program of its improvement.

The author introduces a psychological model, specifies indices and investigates the dynamics of the development of the patriotic reflexion of schoolchildren of the 1st- 4th forms. Peculiarities and conditions of children's bringing up in families (material conditions, parents' patriotism, moral and psychological climate and family welfare) and organizing of instruction process at school are considered as the weightiest determinants of the development of the patriotic reflexion.

The program of forming of the patriotic reflexion with junior schoolchildren has been elaborated and approved. This program includes the system of exercises for self-knowledge, development of self-consciousness (making short compositions, self-references; games-dreams; role plays etc.) which brought positive results and proved the hypothesis of the investigation.

Key-words: reflexion, patriotic reflexion, self-consciousness, patriotic education schoolchildren, determinants evolution of patriotic reflexion in junior schoolchildren, mentality.